

ІМЕННИКИ «ПОТЕНЦІЙНОГО РОДУ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

THE NOUNS OF "POTENTIAL GENDER" IN THE UKRAINIAN LANGUAGE: SEMANTIC AND GRAMMATICAL ASPECTS

Джочка І.Ф.,

orcid.org/0000-0002-6524-356X

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Ципердюк О.Д.,

orcid.org/0000-0003-2861-0591

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті досліджено іменники «потенційного роду» в контексті омонімічних родових форм у граматичній системі української мови. Обґрунтовано розмежування лексем «спільного роду» і «потенційного роду», які, хоч і мають спільну лексико-семантичну ознаку – здатність номінувати осіб обох статей омонімічною граматичною формою, однак відмінні стилістичними, словотвірними і граматичними параметрами. З'ясовано термінологічні розбіжності в трактуванні аналізованого класу слів. Підтверджено, що іменники «потенційного роду» (із закінченням на **-о**) можуть номінувати осіб обох статей, але їхнє граматичне узгодження в контексті можливе тільки із залежними словами у формі середнього роду (на означення особи жіночої статі) або середнього і чоловічого за номінації осіб чоловічої статі. Описано семантику, словотвірні особливості та стилістичне забарвлення слів, належних до цієї групи. Простежено, що більшість віддієслівних іменників на **-айл(о)**, попри їхнє потенційне використання для найменування представників обох статей, реалізують домінуючу графему чоловічого роду, що підтверджує їхнє частотне вживання в мовленні як онімів (прізвищ, назв літературних персонажів). Іменники «потенційного роду» переважно мають негативне емоційно-оцінне забарвлення, виступаючи як засіб експресивної характеристики особи (наприклад, *брехло*, *вайло*, *хамло*). Виявлено непослідовність у лексикографічному описі деяких із цих слів у різних словниках української мови (СУМ-11, СУМ-20). Звернено увагу на те, що граматичне трактування цих слів змінюється з часом, що є природним процесом розвитку граматичної системи мови. Досліджено позамовні фактори, що впливають на функціонування іменників «потенційного роду». Здатність аналізованих лексем позначати осіб обох статей, але з обмеженим синтаксичним узгодженням, зумовлена як граматичними чинниками, так й історичними стереотипами та соціокультурними контекстами, у яких певні негативні риси асоціювалися переважно з чоловіками. З'ясовано, що іменники «потенційного роду» є синкретичним явищем в українській мові, що поєднує в собі граматичну омонімію, семантичну невизначеність і високу експресивність, а їхній аналіз дає змогу глибше зрозуміти механізми функціонування категорії роду, її динаміку та взаємозв'язок з іншими мовними рівнями.

Ключові слова: граматична категорія роду, графема, потенційний рід, семантика, омонімія, стилістично забарвлена лексика, емоційно-експресивне забарвлення.

The article examines «potential gender» nouns within the context of homonymous gender forms in the Ukrainian grammatical system. It substantiates the distinction between «common gender» and «potential gender» lexemes, which, despite sharing a common lexico-semantic feature – the ability to nominate individuals of both sexes with a homonymous grammatical form – differ in their stylistic, word-formation, and grammatical parameters. The article clarifies the terminological discrepancies in the interpretation of the analyzed class of words. It is confirmed that "potential gender" nouns (ending in **-o**) can nominate individuals of both sexes, but their grammatical agreement in context is only possible with dependent words in the neuter gender form (to denote a person of both male and female sex) or neuter and masculine for the nomination of male individuals. The semantics, word-formation features, and stylistic coloring of nouns belonging to this group are described. It is noted that most denominal nouns ending in **-ayl(o)**, despite their potential use for naming representatives of both sexes, have a dominant masculine gender grammeme, which is confirmed by their frequent use in speech as onyms (surnames, names of literary characters). «Potential gender» nouns mostly have a negative emotional and evaluative coloring, serving as a means of expressive characterization of a person (for example, *brekhlo* (*brekhlo*), *vaylo* (*vaylo*), *khadlo* (*khadlo*)). Inconsistencies were found in the lexicographical description of some of these words in different dictionaries of the Ukrainian language (SUM-11, SUM-20). Attention is drawn to the fact that the grammatical interpretation of these words changes over time, which is a natural process of the development of the language's grammatical system. Extralinguistic factors influencing the functioning of «potential gender» nouns are examined. The ability of these words to denote individuals of both sexes, but with limited grammatical agreement, is conditioned by both grammatical factors and historical stereotypes and socio-cultural contexts in which certain negative traits were primarily associated with men. It is established that «potential gender» nouns are a syncretic phenomenon in the Ukrainian language that combines grammatical homonymy, semantic uncertainty, and high expressiveness, and their analysis allows for a deeper understanding of the mechanisms of the category of gender, its dynamics, and its interrelation with other language levels.

Key words: grammatical category of gender, grammeme, potential gender, semantics, homonymy, stylistically colored vocabulary, emotional and expressive coloring.

Постановка проблеми. Категорія роду як одна з основних граматичних іменникових категорій служить важливим засобом вираження загальнокатегоріального значення предметності в сучасній українській мові. Категорія роду є класифікаційною, синтаксично незалежною граматичною категорією, яка охоплює всі іменники, за винятком множинних. Спроба охопити граматичними значеннями роду увесь континуум іменників української мови була здійснена В. Горпиничем. Учений запропонував визначати графему роду й у тих субстанціальних лексемах, які вживані тільки у формі множини. Відповідно до цієї концепції було уведено четверту графему роду – «парний рід» [10, с. 60]. Аналогічний термін пропонують й автори підручника «Грамматика української мови: Морфологія» О. Безпояско, К. Городенська та В. Русанівський. До іменників «парного роду» граматисти зараховують лексеми, які є назвами істот (найчастіше осіб), «родова ознака яких виражена суфіксально-флексійними засобами, тобто зовнішньою структурою окремого слова, наприклад: *патріот* – *патріотка*, *українець* – *українка*, *полтавець* – *полтавка*» [3, с. 54–55]. Оскільки будь-яке граматичне значення не може існувати без засобів вираження, а множинні іменники окремих засобів вираження роду не мають, тому й нема підстав для виокремлення четвертої графеми роду.

Семантичним підґрунтям виникнення категорії роду в іменниках є реальний поділ за статтю щодо назв істот: *чоловік* – *жінка*, *батько* – *мати*, *українець* – *українка*, *баран* – *вівця* тощо. У наведених лексемах репрезентовано семантико-граматичний характер категорії роду, саме ці найменування становить ядро граматичної категорії роду як такої. Стосовно графеми середнього роду, то семантико-граматична сутність родової ознаки має інший вияв у таких номінаціях, оскільки, «у графемі середнього роду нейтралізовано здійснювану графемами чоловічого й середнього роду семантичну диференціацію статті й закріплено відбиття молодого віку істот, їхньої недорослості»: *дівча*, *хлопча*, *хлоп'я*, *дитинча*, *дитя*, *лоша*, *теля*, *гусеня*, *гуся*, *курча*, *кача*, *індика*» [7, с. 88].

У сучасній українській мові зафіксована чимала кількість іменників, у яких складно однозначно визначити графему роду, застосовуючи наявні критерії диференціації родових іменникових ознак: лексичного, морфологічного, словотвірного та синтаксичного. До таких найменувань належать ті, які в сучасних лінгвістичних студіях визначають як іменники «спільного роду», «подвійного роду», «потенційного роду». Однак жодна з цих

груп не становить окремої графеми роду, а репрезентує в мові граматичну омонімію та синкретизм родових ознак в одній граматичній формі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвоукраїністиці активно використовують терміни «спільний рід», «подвійний рід», «граматична омонімія», «варіантність родових форм», «хитання в граматичному роді», «паралельні родові форми», «фемінативи», «фемінитиви», «маскулізми», «парний рід» (О. Безпояско, І. Вихованець, В. Горпинич, А. Загнітко, І. Матвіяс та ін.) [2; 3; 10; 12]. Чимало досліджень присвячені словоформам, які потенційно виражають чоловічу або жіночу стать, однак у структурі мови марковані або граматичним чоловічим родом (маскулізми), або граматичним жіночим родом (фемінативи) (І. Джочка, В. Мерінов, Т. Мороз, В. Понкратова, О. Халіман та ін.) [11; 16; 17; 20; 25]. Ці одиниці стали об'єктом багатьох наукових студій у семантико-стилістичному, граматичному, функціонально-категорійному тощо аспектах. Іменники «подвійного роду» і «потенційного роду» теж перебувають у фокусі уваги багатьох українських граматистів, однак здебільшого з погляду лексико-семантичних, функціонально-стильових, аксіологічних ознак, проте граматичні параметри цих найменувань у зазначених працях розглянені дотично або фрагментарно [4; 8; 21; 25]. Саме іменники «потенційного роду» стануть *об'єктом* аналізу в нашій науковій розвідці з погляду граматичної омонімії, явищ граматикизації і формалізації в межах категорії роду. Аналізовані лексеми, хоча й неодноразово були в центрі наукових зацікавлень лінгвоукраїністів, й досі не отримали однозначного термінологічного трактування, що зумовлює *актуальність* пропонованої праці. **Наукова новизна** дослідження полягає у з'ясуванні теоретичних і практичних аспектів щодо іменників «потенційного роду», які в сучасному мовознавстві часто мають різну граматичну інтерпретацію.

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є аналіз лексико-граматичних параметрів іменників «потенційного роду», з'ясування розбіжностей у термінологічному визначенні цих груп слів.

Виклад основного матеріалу. До іменників «потенційного роду», услід за О. Безпояско, зараховуємо номінації, які марковані граматичним середнім родом і потенційно є виразниками чоловічої або жіночої статі: «Омонімічні форми середнього роду на позначення осіб чоловічої і жіночої статі є специфікою саме української мови, від фемінативів вони відрізняються рівнем

експресивно-емоційної насиченості компонентів парного протиставлення. <...> Емоційний компонент у “фемінативах”, які виражають функцію носія жіночої статі, значно нижчий того ступеня метафоризації, якого досягають “фемінативи” у ролі носія чоловічої статі. Щодо морфологічних одиниць із структурними ознаками середнього роду, які контекстуально відтворюють грами чоловічої або жіночої статі, то їх рівень експресивної насиченості однаковий» [3, с. 62-63].

А. Загнітко теж указує на наявність граматичних іменникових омонімів на **-о**, зазначаючи, що вони є наслідком «перенесення і застосування ... для характеристики осіб жіночої статі, що ж до вживання їх у формі середнього роду (*агакало, гарикало, базікало, страшило, страшидло, ледащо*), то це – перенесення змістових елементів однієї ГФ на іншу з метою вираження певних стилістичних відтінків, тобто функція цих слів мотивована їх семантичною значущістю» [12, с. 146]. Назви осіб на **-о** зі схильністю до певних дій, вчинків (*забудько, ледащо, незнайко*) визначені як іменники спільного – середнього / чоловічого або середнього / жіночого роду авторами підручника «Сучасна українська мова: Морфологія» за ред. А. Мойсієнка [1, с. 264]. Збіг в одній граматичній формі двох граматичних значень, які можуть бути реалізовані здебільшого тільки в контексті іноді кваліфікують як «хитання в роді».

Уважаємо, що не слід об'єднувати в один клас іменники «спільного роду» і «потенційного роду». Хоча обидві групи слів належать до граматичних омонімів, однак вони відрізняються як формою вираження граматичного значення роду, так і здатністю репрезентувати в контексті ту чи іншу граму роду. Розгляньмо детальніше семантику та граматичні параметри зазначених лексем.

Дослідниця О. Халіман, хоч і зараховує аналізовані іменники на **-о** до «спільного роду» (*базікало, брехло, вайло, забудько, ледащо, сонько, тріпло, чванько, хамло* і т. ін.), однак справедливо зауважує, що це «предметно-ознакові слова, що характеризують об'єкт-особу з огляду на наявність у неї певної ознаки, переважно негативної, можуть номінувати осіб і чоловічої, і жіночої статей» [25, с. 177]. Водночас ці слова граматично марковані закінченням **-о**, що є типовим для грами середнього роду. І хоча такі лексеми вживають на означення осіб обох статей, указана флексія є показником тільки двох грам – чоловічого і середнього родів. Це зумовлює той факт, що в контексті вони можуть узгоджуватися тільки з атрибутивними й дієслівними одиницями чоловічого або середнього роду. Відповідно навіть

за номінації осіб жіночої статі такі найменування поєднуються тільки із співвідносними формами середнього роду. Саме такі граматичні коментарі до іменників потенційного роду зазначені в СУМ-20, наприклад: *базікало, ч. і с., зневажл.* «те саме, що базіка» [24, с. 98].

У сучасній українській мові нараховуємо чималу кількість іменників – назв істот (переважно осіб) із флексією **-о**. Проте тільки незначна частина таких слів належить до іменників «потенційного роду», тобто таких, що здатні номінувати осіб обох статей, але в контексті реалізувати або граму середнього роду (відповідно до типової словоформи), або граму чоловічого роду (за граматичною ознакою, оскільки закінчення **-о**, хоч і менш продуктивне, порівняно з нульовим, є характерним для іменників семантико-граматичного чоловічого роду, наприклад, *батько, дядько, Павло, Петро, Дмитро, Данило, Михайло* тощо).

З'ясуємо насамперед семантику та словотвірні особливості іменників із закінченням **-о**, які в сучасній українській мові (згідно з граматичним описом у СУМ-20 та СУМ-11) репрезентують тільки граматичне значення чоловічого роду. Найбільшою кількістю найменувань представлені іменники, у словотвірній структурі яких наявний суфікс **-к(о)**. З огляду на семантичні ознаки такі лексеми можемо поділити на три групи: 1) переважно зменшено-пестливі найменування осіб чоловічої статі або міфологічних персонажів: *антипко, батько, братко, ватажко, дідько, дядько, дружко, нанашко, опришко, парубійко, прабатько, сватко, свекорко, татко, тезко, хлопійко*; 2) назви осіб за певною ознакою: *безлюдько, безпалько, безштанько, відлюдько, глушко, новобагатько, сивобородько, скоробагатько, смішко, страшко, тишко*; 3) назви осіб за дією: *всезнайко, виходько, забудько, знайко, незнайко, поцілуйко, прибудько, хвалько*. Окрім зазначених лексем, із закінченням **-о** маємо у сучасній українській мові кілька назв тварин (*сивко, гнідко, сірко, ведмедко, бузько, бусько, воронько, цюцько*) та одну назву дерева (*яворко*).

Щодо іменників з іншою словотвірною структурою, то найбільшою кількістю лексем чоловічого роду з кінцевим **-о** представлені найменування із суфіксом пестливості **-оньк(о)** (*вітронько, голубонько, гостонько, морозонько, сватонько, світонько, синонько, слідонько, соколонько, татонько, тесонько, упадонько, яворонько*) і суфіксом згрубілості **-иськ(о)** (*вовчисько, голосисько, нездарисько, парубчисько, сомисько, тютюницько, хвостисько, чоботисько,*

чоловічисько). Серед зазначених демінутивно-гіпокористичних та аугментативно-пейоративних номінацій репрезентовані як іменники семантико-граматичного роду (назви істот), так і формально-граматичного роду (назви неістот). Зазначимо принагідно, що в сучасній граматичній системі української мови більшість похідних із суфіксом **-иськ(о)** належать до грамеми середнього роду, наприклад: *бабисько, дівчисько, пасовисько* та ін. «Якщо не зважати на окремі обмеження, – зауважує І. Вихованець, – то список слів з суфіксами **-ищ-**, **-иськ-** є відкритим, оскільки завжди він може бути okazіонально розширеним» [6, с. 145].

Грамема чоловічого роду репрезентована й у кількох похідних із суфіксом **-унь(о)** (*братуньо, дідуньо, сватуньо*), з суфіксом **-ць(о)** (*кумицьо*) та в безсуфіксних дериватах (*дідо, дядьо, неньо, няньо*).

В українській мові засвідчені ще кілька словотвірних типів іменників чоловічого роду з суфіксами **-ил(о)**, **-йил(о)**, **-л(о)** (після дієслівного суфікса **-а-** та після приголосного). Із такими самими суфіксами вживані також субстантиви «потенційного роду» та похідні найменування середнього роду. Продуктивним виступає суфікс **-йил(о)** у творенні дериватів чоловічого роду. Дослідник М. Лесів уважає, що складний суфікс **-айил(о)** «появився в українській мові, мабуть, під впливом таких імен, як Михайло. Віданотовано також прізвище Митрофайло (від Митрофан) на Тернопільщині» [15, с. 90], наприклад: *балакайло, викидайло, довбайло, дрімайло, поганяйло, калатайло, купайло, недбайло, обжирайло, обливайло, підлипайло, підминайло, підшивайло, позивайло, позичайло, потакайло, спотикайло, шкандибайло, шукайло*. Натомість іменник **мінйайло** в СУМ-20 зафіксовано з граменою середнього роду: *«мінйайло, с., розм. 1. Той, хто займається розміном грошей (у 1 знач.) чи обміном валюти (у 1 знач.). Тут всякі були пронози, Перекупки і шмаровози, .. мінйайли, шинкарі (І. Котляревський). 2. Той, хто обмінює одні речі на інші. Роман обертається, перед ним стоїть запряжений у санчата веселий мінйайло Хаскель, усе добро якого вмістилося в двох мішках (М. Стельмах); Частенько, пригадую, стара кляча тягала селом деренчливий віз – це мінйайло пропонував різні дрібнички за старе ганчір'я (М. Андрусяк)»* [24, с. 1642]. Проте наведений ілюстративний матеріал засвідчує сполучуваність цього іменника із залежними дієслівно-атрибутивними лексемами у формі чоловічого роду, що дає нам формальні підстави зараховувати це слово до граматичних омонімів – іменників «потенційного роду», які, залежно від контек-

сту, можуть набувати значення середнього роду або чоловічого роду. Такі самі граматичні ознаки притаманні й лексемі **обжирайло**. Варіантність двох граем чоловічого і середнього родів відзначена й у тлумачному словнику української мови: *«обжирайло, а, ч. і с., зневажл. Те саме, що обжера. А ті [варяги] собі й далі глузувати та кепкувати і лаяти наших богів.., а всіх нас обжирайлами .. дразнити (П. Загребельний)»* [24, с. 1991]; *– Ще один обжирайло знайшовся! (Дара Корній)* [9]. Водночас лексично й структурно ідентична лексема **обпивайло** в СУМ-20 зафіксована з граматичним значенням чоловічого роду: *«обпивайло, а, ч., розм. Той, хто забагато п'є. От винесли їм по сорок сорокових кухлів води й вина. Обпивайло як узяв пити, всі до краплі випив ще й підсміюється (з казки)»* [240, с. 2021]. Назва **об'їдайло**, хоча й не представлена у тлумачних словниках, зате в мовленні репрезентує грамею чоловічого роду: *Органічно доповнює такий образний ряд ненажер європейської літератури (з-поміж яких – Гаргантюа Ф. Рабле, Фальстаф В. Шекспіра, Ламме Гудзак Шарля де Костера, професор Моше Терпін Е. Т. А. Гофмана) білоруський об'їдайло Мацей Мишка з роману Максима Гарецького “Віленські комунари” (Н. Городнюк)* [9]. З огляду на проаналізований матеріал уважаємо, що домінантною в похідних віддієслівних іменниках – назвах осіб на **-айл(о)** є грамема чоловічого роду. Приклади вживання цих лексем, зафіксованих у ГРАКу, підтверджують нашу думку. Ще одним доказом того, що названі слова вживані найчастіше на позначення осіб чоловічої статі, є частотне їхнє використання як онімів – прізвищ або назв літературних персонажів: *«Засперечалися Об'їдайло та Обпивайло, кому з них за царським столом більше перепаде»* (Марко Беденко) [9]; приклади прізвищ: *Дрімайло, Мінйайло, Недбайло, Шукайло* та ін.

Хочемо звернути увагу й на стилістичне використання зазначених слів у художньому тексті. Окрім частотного вживання зафіксованих у словниках лексем на **-айл(о)**, Сергій Негода в поезії «Золоті пілюлі» активно використовує їх як компоненти okazіональних юктапозитивів у поєднанні з іменниками «спільного роду», наприклад: *«Казна-де поділись бом'яки на тарадайці. // Ось у блозі ковтає слину наш подоляк, // верещака-позичайло на Ямайці, // отак голякує на хвилях коршаком, // з витріщачами на радіомаяк в Сінаї. // Однак, західняк, потіпака-мінйайло в ютубі, // це в Шанхаї, ото вже маніяк був на первак, // з гультьями бурлакує на гідролітаках. // Опана, степняк, задається розумака // на переляканих*

мертвяках в тік-тоці. // Натощак водіяка-закидайло заляк // серед вовкулак, сидить шапокляк // небораком на Гавайях, ну вже воляка. // Як-не-як, східняк, тузяка-дрімайло // копає кургани тюрьків-рубак // та вихваляє зграю гольтіпак на Алтаї. // Ай-ай-ай, скотиняка-самурайло козакує // з холостяками-гайдамаками, в Уругваї. // Бодай в інстаграмі земляк-набігайло, // на Малаях, бач, на дурняк з лобуряками // в особняках, гайгай, з водограєм. // Сяйво фейсбуку, поліщук, моряк-волочайло // з нанайцями відмакує в клоаках шахраїв, // постривай, це ж байда-гультай в злидняках. // Галайстра з недбайлом по-шахрайськи // підшив спадок файних вояків-баскунчаків // на ельдорадо, де розм'якло на майках // райдугами торнадо над брехуняками. // В Колорадо зараз наш шкандибайло // з калатайлом на хазайстві у лейбробзишак. / Байдужий неборака позивайло // з підлипайлом на галай-балай під ентузіазм // найнялися до задирак джазувати // на парадах, на маскарадах, на базарах. // Оце okazія, позалазити в мережі в казна-що, // надібати наше сором'язне скупердяйство // в богобоязнього обжирайла-розтягая, // котрий в люб'язних лаях грає м'язами» [19].

Похідні стилістично забарвлені іменники з суфіксом **-ил(о)** (здоровило, громило, мурмило, дурнило, зубрило, дурило, воротило, чумачило) демонструють семантико-граматичну симетрію між позначуваною особою та граматичним значенням роду: усі вони номінують представників чоловічої статі за різними зовнішніми, інтелектуальними та морально-етичними якостями, звичками й поведінкою, актуалізуючи характерні негативні ознаки. Граматично такі лексеми належать тільки до чоловічого роду: на нашу думку, тут маємо вплив позамовних факторів, оскільки названі зовнішні ознаки чи особливості поведінки раніше в суспільстві більшою мірою пов'язували з особами чоловічої статі.

Неоднорідність і невідповідність граматичних родових ознак у тлумачних словниках та в художньому мовленні експлікують іменники з суфіксом **-л(о)**. Зокрема, грамема чоловічого роду визначена в лексемах **ракло** і **чудило** в СУМ-11, у СУМ-20 ці слова ще не описані на сьогодні: «**ракло**, а, чол., вульг. Злодій, бандит» [23, Т. 8, с. 445]; «**чудило**, чол., розм. Те саме, що дивак» [23, Т. 11, с. 374], наприклад: – **Пішов ти, ракло!** – заволав я (Владислав Івченко) [9]; – **Хіба це офіцер!** – **Ракло нещасне!**.. – почув кризь протигаз Юрій від сусіда неприховане обурення (Микола Снаговський); **Якось, коли Валевскі походжав Володимирською гіркою, шлях його**

перетнув борзенький старичок. Це було дивовижне чудило: рожевоощоке, з блискучими похитливими очиськами... (Олесь Ульяненко); **Але якийсь чудило** подивився на неї на провіт і побачив, що з іншого боку сторінки зображений на рекламі автомобіль, який ніби відсікає голову рок-зірці (Петро Масляк) [9]. У художньому тексті спостерігаємо також актуалізацію грамеми середнього роду.

Зафіксовано кілька лексем із закінченням **-о**, які в тлумачних словниках потрактовані як іменники, що здатні номінувати осіб чоловічої або жіночої статі. До них належать похідні як із суфіксом **-л-**, так із суфіксом **-к-**, наприклад: «**грюкало**, ч. і ж. Той, хто сильно грюкає» [5; с. 264]; «**тріпло**, ч. і ж. Балакун. Мишка – тріпло, вона ненадійна (А. Дністровий)» [22, с. 295]; «**хамло**, чол. і жін., заст., розм., лайл. Те саме, що хам і хамка // Вайлувата, незграбна людина» [23, Т. 11, с. 16]; «**швендяло**, чол. і жін., діал. Швендя» [23, Т. 11, с. 428]; «**чванько**, чол. і жін., розм. Людина, яка любить чванитися, схильна до чванства» [23, Т. 11, с. 287]; «**сонько**, чол. і жін., розм. Людина, яка любить спати, багато спить» [23, Т. 9, с. 461].

Натомість приклади вживання цих лексем у мовленні, репрезентовані в ГРАКу, актуалізують відмінні від наведених у словниках граматичні значення роду, наприклад: – **Отцей (отце) ще мені грюкало!** (Борис Грінченко); **Бен зрозумів, що цей тріпло може остаточно видати їх (бо вже, по суті, підтвердив слова Цибулько) й кинувся рятувати:** – **Я зараз все розкажу, Петре Максимовичу!** (Віктор Близнець); **Адже ж я не тріпло якесь?** (Олекса Слісаренко); **Мишка – тріпло, вона ненадійна, обов'язково буде чесати** (Анатолій Дністровий); **Крім того, Мишка – тріпло, якого ще світ не бачив** (Анатолій Дністровий); **Він такий хамло, поки дочвала, то й сонце зайде** (Словник Грінченка); **Розумію, що хамло з нас нікуди не ділося** (Юрій Макаров); **Мати турбувалася:** – **Грицька нема дома. – Появився, накинулася на нього. – Носить тебе, швендяло нещасне!** (Борис Харчук); **Коли б мене зустрів якийсь вгодований, виряджений чванько, я пішла би геть, не зголошуючись** (Марина Соколян); – **Христинко, вставай! Підіймайся, сонько!** (Михайло Стельмах); **Ніколи не думала, що ти такий сонько** (Олександр Тесленко) [9]. Проаналізувавши семантико-синтаксичну і формально-синтаксичну сполучуваність лексем **ракло**, **чудило**, **грюкало**, **тріпло**, **швендяло**, **сонько**, **хамло**, можемо стверджувати, що вони належать до іменників «потенційного

роду», які актуалізують грамеми середнього або чоловічого роду на позначення осіб чоловічої статі і тільки грамеми середнього роду для номінації осіб жіночої статі.

Високий ступінь негативного оцінного значення й зневажливого емоційного забарвлення експлікований у лексемах на означення осіб за їхніми зовнішніми ознаками, звичками, поведінкою тощо. Такі іменники в тлумачних словниках марковані граматичним середнім родом: **одоробло**, *зневажл.* «незграбна людина» [24, с. 2068]; **трепло**, *вulg., рідко* «базіка, базікало, хвастун» [23, Т. 10, с. 247]; **скавло**, *розм.* «той, хто скавувати, скавучить» [23, Т. 9, с. 237]; **опудало**, *перен., зневажл., лайл.* «про незграбну, вайлувату або негарну людину» [24, с. 2118]. Проаналізований матеріал дав змогу з'ясувати, що тільки один із цих іменників **скавло** розвинув граматичну омонімію – здатність поєднуватися із залежними словами у формі або середнього, або чоловічого роду на означення особи чоловічої статі, наприклад: *Годі тобі скавучати! Іч, який скавло! Не ходи босий, то й не будуть тобі наступати на ноги* (Словник Грінченка); *Далі оце як заскавчить! – Скавло собарне!.. – скрегочучи зубами, додала Горпина, стиснула кулаки та й знов зогляділася, чи не видно де дочки* (А. Кримський). Усі інші іменники (**одоробло**, **трепло**, **опудало**) в позаконтекстних ситуаціях формують сему невизначеності особи за статтю, оскільки є потенційними назвами як чоловіків, так і жінок, проте граматично узгоджуються тільки із залежними словами у формі середнього роду, наприклад: *Каргат придивився до чеха. То було високе одоробло. І такий Петушек огрядний – ступне, а все навколо здригується* (Ю. Шовкопляс); *Можливо, грека децо й покорило. Він, може, навіть говорив комусь, що скіфська баба – добре одоробло супроти грецьких витончених муз* (Л. Костенко); *Ясно, що ця руда баба клеїть дурня. Це руде опудало, цей Шерлок Холмс у спідниці, з нафарбованими губами вважає когось за ідіота* (Іван Багряний); *Катя випаює з люттю: – Утік, зараза! – Брехун, тепло кляте!* (Васіль Бикав) [9].

Іменники «потенційного роду», які в сучасних словниках позначені грамемами чоловічого або середнього роду (що водночас засвідчує належність цих слів до граматичних омонімів), репрезентують стилістично забарвлену лексику з негативним емоційно-оцінним забарвленням зневажливості, відризи, несхвалення, докору, глузування, брутальності, лайливості тощо. До таких найменувань належать: **агакало**, *зневажл.* «людина, яка, погоджуючись зі співроз-

мовником чи підтверджуючи його слова, часто повторює “ага”» [24, с. 15]; **базікало**, *зневажл.* «той, хто любить багато говорити, базікати» [24, с. 98]; **басило**, *розм.* «дуже гучний, сильний бас» [24, с. 116]; **брехло**, *зневажл.* «той, хто часто обманює, любить говорити неправду» [24, с. 204]; **вайло**, *розм.* «неповоротка, незграбна людина; тухтій» [24, с. 235]; **гакало**, *жарт.* «той, хто часто гакає» [5, с. 218]; **ледащо**, *зневажл.* «людина, яка ледарює» [24, с. 1488]; **мазило**, *зневажл.* «про поганого художника»; *фам.* «про того, хто не влучає (під час стрільби, гри з м'ячем, у кеглі і т. ін.)» [24, с. 1548]; **мурло**, *лайл.* «про грубого, невихованого чоловіка» [24, с. 1690]; **обжирайло**, *зневажл.* «те саме, що обжера» [24, с. 1991]; **об'їдало**, *зневажл.* «той (та), хто кого-небудь об'їдає» [24, с. 1996]; **страшко**, *діал.* «боягуз» [23, Т. 9, с. 759]; **страшило**, *розм.* «те саме, що страховище» [23, Т. 9, с. 759].

Окремо хочемо акцентувати на лексикографічному описі лексеми **патьякало**: граматичні коментарі до цього слова відрізняються в СУМ-11 і в СУМ-20, порівняймо: «**патьякало**, *а, чол. і жін., зневажл.* Той, хто любить патькати. – *Пора на зяб орати. – Будеш ти носом орати долівку холодної – там твій зяб буде, патякало погане* (Арсен Ішук)» [23, Т. 6, с. 98] і «**патьякало**, *а, ч. і с., зневажл.* Той, хто любить патькати; базікало. *Шурка й справді був патякало; Коля не сумнівався, що той безпосередньо теці про всі ці секрети не розкаже, але не втерпить розпатьякати комусь із вуличних дружків* (Валерій Шевчук); *Коноваленку свідок ні до чого. Добре? Погано! Дуже погано! Бо тоді Рома Шиллер [Шиллер] вже не професіонал – патякало пустопорожнє, продав неправдиву інформацію* (Любо Дашвар); – *Щось таке я чув... у Сингапурі. Один патякало там мовив про це* (Ю. Лісняк, пер. з тв. К. Чапека)» [24, с. 2219]. Зміни в трактуванні граматичних значень роду щодо іменника **патьякало** збігаються з нашими міркуваннями, наведеними в цій науковій розвідці.

Висновки. Отже, іменники «потенційного роду» належать до омонімічних граматичних форм, маркованих закінченням середнього роду **-о**, які, залежно від контексту, можуть номінувати осіб обох статей. Від іменників «спільного роду» аналізовані лексеми відрізняються тим, що їхнє синтаксичне узгодження можливе тільки з атрибутивними й дієслівними формами середнього роду, незалежно від реальної статі. За номінації осіб чоловічої статі нормативні також форми чоловічого роду. Значна кількість структурно подібних іменників на **-айл(о)** демонструють домінуючу

грамему чоловічого роду, часто виступають базою для творення онімів – прізвищ, імен літературних персонажів. Більшість проаналізованих лексем «потенційного роду» мають яскраво виражене негативне емоційно-оцінне забарвлення і слугують засобом експресивної характеристики особи. На здатність субстантивів «потенційного роду»

позначати осіб обох статей, але з обмеженням граматичним узгодженням, впливають також позамовні фактори, зокрема історичні стереотипи. Цікавим об'єктом для подальших мовознавчих студій у зазначеному ракурсі можуть слугувати іменники «подвійного роду», які теж репрезентують синкретизм мовних ознак в одному слові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ, 2013. 524 с.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ : Наук. думка, 1991. 171 с.
3. Безпояско О. К., Городенська О. К., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
4. Валюх З. Іменники «межових» моделей творення: націотвірний і словотвірний аспекти. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 45–53.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
6. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 255 с.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
8. Воловенко І. В. Семантико-граматичні ознаки фемінативів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць / Відп. редактор М. Я. Плющ*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Випуск 5. С. 279–282.
9. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Сна, 2017–2025. URL : <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>.
10. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
11. Джочка І. Змінювані іменники «спільного роду»: проблемні аспекти. *Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Шевченка. Слово*. 2024. № 19(71). С. 246–260.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
13. Інверсійний словник української мови / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова; відп. ред. С. П. Бевзенко. Київ: Наук. думка, 1985. 811 с.
14. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 524 с.
15. Лесів М. Стилистичні функції антропонімів і проблеми мовної українізації 20-х рр. ХХ ст. у комедії «Мина Мазайло» М. Куліша. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Мовознавство. Тернопіль* : ТНПУ, 2007. Вип. 1 (16) 2007. С. 90–105.
16. Мерінов В. В. Функціонально-категорійна актуальність граматичного роду іменника в українській мові. Харків : Вид-во ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2005. 211 с.
17. Мороз Т. Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02. Харків, 2008. 18 с.
18. Мороз Т. Характер співвідношення семантики та граматики на рівні морфологічної категорії роду іменника. *Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство) / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка*. Кіровоград, 2014. Вип. 127. С. 432–436.
19. Негода С. Золоті пілюлі. URL: <https://poezia.org/ru/id/52954/>
20. Понкратова В. М. Граматична категорія роду іменника в українському мовознавстві ХХ століття. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Філологія. Мовознавство*. 2014. Т. 221, Вип. 209. С. 74–78.
21. Сагач Г. М. Слова з емоційними відтінками значень. *Рідне слово*. 1974. № 9. С. 64–70.
22. Словник сучасного українського сленгу / [упоряд. Т. М. Кондратюк]. Харків: Фоліо, 2006. 350 с.
23. Словник сучасної української мови (1970–1980). URL: <https://sum.in.ua/>
24. Словник української мови online. Томи 1-15 (а-п'ять) URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>
25. Халіман О. В. Оцінні значення іменників спільного роду як проблема лексикографування (на матеріалі аналізу відповідей респондентів). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство*. 2011. Т. 19. Вип. 17(2). С. 172–179.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025